

Слюніна О. В.,
кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри українознавства
Харківського гуманітарного університету
«Народна українська академія»

АРХЕТИПНИЙ КОНЦЕПТ СОНЦЕ: ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті розглядаються художньо-семантичні сфери та художньо-семантичні наповнення концепту СОНЦЕ, що мають підґрунтям архетипи колективного несвідомого.

Ключові слова: архетип, концепт, семантична сфера, семантичне наповнення, етимологічний прошарок, колективне несвідоме, метафора, порівняння, епітети.

Постановка проблеми. Поняття колективного несвідомого отримало визнання й поширення завдяки роботам швейцарського психіатра, філософа, учня З. Фрейда, К.Г. Юнга. Згідно з думками цього вченого, колективним несвідомим є певна частина психіки, що однакова в усіх людей. У ній містяться інстинкти та апріорне знання (архетип), яке дається кожній особистості при народженні. Це знання передається від покоління до покоління, воно втілює весь досвід людства, який мав місце на планеті, починаючи від первісних часів. Під впливом архетипів людина перебуває все життя: вони зумовлюють велику кількість дій, які особистість може вважати спонтанними, здійснюють вплив на розвиток міфологічного світогляду, виявляються на рівні слів, у стертих метафорах та навіть синтаксичних конструкцій.

Метою роботи є розгляд семантичного наповнення архетипного концепту СОНЦЕ. При цьому архетипними концептами вважаємо лінгвоментальні утворення, що містяться в колективному несвідомому з набором усталених смислів. У структурі такого концепту виокремлюємо ядерну зону (поняттєвий шар – словникові дефініції), приядерну частину (етимологічний та історичний шар – найбільш поширені культурні, міфологічні уявлення про об'єкт) та периферію (індивідуально-авторські переосмислення). Слід зазначити, що дослідження образу СОНЦЯ здавна привертало увагу науковців. Деякі аспекти висвітлені в роботах Т.М. Берест, В.М. Дроботун, Т.А. Космеди та Н.В. Плотнікової, О.О. Маленко, О.М. Пахомової.

Актуальність статті зумовлена потребою подальшого розгляду особливостей мовного вираження архетипних концептів задля більш ретельного вивчення антропоцентричного й егоцентричного характеру мовної картини світу. Аналіз здійснено на матеріалі дослідження семантичних характеристик концепту СОНЦЕ як загальнолюдської та водночас окремої етнічної універсали, що містить у собі ознаки як спільного, так і часткового не лише на синтагматичному рівні, але й на рівні аксіологічного й експресивного сприйняття конкретних текстів.

Роль Сонця в процесах виникнення та еволюції життя важко переоцінити. Серед інших небесних світил Сонце є звичайною зіркою класу G, подібних до якої в галактиці

Молочний Шлях існує досить багато, проте через свою наближеність до нашої планети воно постає унікальним об'єктом, джерелом космічної енергії, що дарує світло й тепло, які, у свою чергу, є необхідною умовою для існування рослинного та тваринного світів.

Згідно з відомостями тлумачних словників, ядро архетипного концепту СОНЦЕ становлять такі смисли: 1) центральне небесне світило сонячної системи, яке має форму гігантської кулі; 2) відображення в чомусь небесного світила; 3) світло та тепло, що випромінюються цим світилом; 4) те, що є джерелом життя, радості для когось; 5) те, що освітлює шлях; той, хто веде за собою; 6) центральний об'єкт інших зоряних систем [17, с. 458–459]. Наведені семантичні наповнення є найбільш поширеними й наявні практично в усіх лінгвокультурах, що й дозволяє розглядати їх як ядерні. Таким чином, до ядерних смислів належать: *сонце – небесне світило, сонце – світло й тепло, сонце – джерело життя, радості, сонце – той, хто веде за собою*. Наведені характеристики зумовлені об'єктивними даними, що їх люди здобули в процесі спостереження за небесним об'єктом. Так, наприклад, сонце є джерелом життя, адже дає світло й тепло, без яких настає зима, ніч, зрештою й смерть.

Варто зазначити, що при реалізації в мові одного з наведених семантичних наповнень, часто можна натрапити на емоційно-забарвлену лексику, здебільшого виражену прикметниками. У межах смислу *сонце – світло й тепло* емотивність майже завжди є показником етноспецифічного осмислення. У слов'янській традиції зазвичай використовують епітети з позитивною семантикою: *ласкаве сонце, лагідне сонце, тепле сонце*, також емоційно-оцінне значення функціонує й у морфологічних формах: *сонечко, соненько, сонейко*, де завдяки меліоративним суфіксам актуалізується позитивна конотація; водночас в англо-індійській мовній картині світу лексему сонце частіше супроводжують слова з негативним наповненням: *evil, cursed, savage, deadly* [4, с. 56]. Говорячи про етноспецифічні маркери архетипного концепту СОНЦЕ, можна навести приклад, запропонований В.М. Манакіним при аналізі вислову узбецького письменника Т. Пулатова: «*Сонце російською – це зовсім не те саме, що куйош узбецькою, і тим паче не те, що офтоб таджицькою. Адже узбек, який більшу частину року перебуває під палючим промінням, ніколи не скаже зменшувально-пестливе «сонечко», так само, як і в росіянина немає відчуття того, що сонце може бути не лише плодоносним та землеоновлювальним, але й ворожим»* [13, с. 23]. У помірно континентальному кліматі України сонце, незважаючи на можливі негативні наслідки (спека, посуха), здебільшого оцінюється позитивно,

адже його роль у житті людини для слов'ян-землеробів завжди була визначальною.

Згідно з думкою багатьох лінгвокультурологів, історичний шар концепту, його прядерну зону слід досліджувати, звернувшись до етимології слова-імені. Слово *сонце* належить до найдавнішого шару лексики: українське *сонце*, російське *солнце*, давньоруське *сьльнце*, старослов'янське *сьльнце*, болгарське *сьльнце*, сербохорватське *сунце*, словенське *sólnce*, чеське *slunce*, словацьке *slnce*, польське *slonce*. Ці слова споріднені з литовським *saule*, давньоіндійським *svar-*, ведійським *suvar*, авестійським *hvare*, готським *sauil*, латинським *sōl* та індоєвропейським **sāuel-/sūl-*, **sun-* [5, с. 354]. Чергування давніх суфіксів **-el* та **-en* на слов'янському ґрунті зумовило виникнення сучасних форм, щоправда, в українській мові залишився лише суфікс **-en*, тож маємо слово *сонце*.

У словнику П.Я. Черниха висунуто припущення про контамінацію індоєвропейських баз із *-l-* та *-n-*, що пояснюється впливом основи **ogn-* [18, с. 186] і дозволяє виокремити семантичне наповнення *сонце* – *вогонь*.

Майже в усіх культурах світу представлені солярні міфи, адже люди завжди ставилися до Сонця з пошаною та благоговінням, часто обожнювали образ небесного світила, оскільки в той час, як інші зорі розсіпані в небесному полотні у вигляді малесеньких яскравих крапочок, Сонце є важливим об'єктом – подателем світла й тепла, – а отже, є запорукою доброго врожаю та самого життя. І хоча сьогодні міфи втратили свій містичний статус, вони все одно продовжують здійснювати вплив на культуру народів, відповідно – і на художню творчість.

Солярні міфи є невід'ємною частиною давніх світоглядних уявлень багатьох етносів. Так, наприклад, кожен аспект єгипетської культури наскрізь пронизаний обожненням небесного світила. Семантичне наповнення *сонце* – *божество* є першим компонентом семантичної сфери СОНЦЕ – ІСТОТА. У єгипетському пантеоні сонце отожднювалося з головним богом Амоном, культ якого пізніше злився з культом бога-фараона Ра. Надалі всі єгипетські фараони «оголосили себе “синами Сонця”, і Сонце зазвичай входило до складу їхніх імен» [6, с. 68]. Праве око Ра традиційно інтерпретувалося як сонце, а ліве – як місяць. Зі свого правого ока бог начебто витворив світ. Подібні уявлення про сонце як божественне око знаходимо й у світобаченні давніх греків. Для них сонце поставало всевидячим оком Зевса. В індійських переказах сонце теж пов'язане з органами зору – воно утворилося з очей Пуруші. Цікавим видається факт, що в мові деяких народів слово *сонце* буквально означає «око». Зокрема, про це йдеться в роботі А. Мейє: давньоірландське *suil* – сонце, але й око [14, с. 320]. Виникнення такого смислового наповнення концепту не є алогічним, адже міфи допомагають виявити первинні структури свідомості. В осмисленні *сонце* – *око* яскраво можна простежити семантичний ряд *сонце* – *світло* – *можливість бачити* – *зір* – *око*. Отже, архетипне смислове наповнення *сонце* – *око* допомагає людині метафорично висловити ідею про те, що Сонце є джерелом світла, без якого зовнішній світ лишається не побаченим.

Персоніфікований образ сонця в міфах Давньої Греції представлений богом Геліосом. Кожного ранку цей персонаж об'їздив світ на своїй колісниці – так греки пояснюва-

ли чергування дня і ночі. Через постійну зайнятість освітленням земної кулі Геліос не був присутній при розподілі світу й нічого не отримав у власність. Тоді бог із морського дна дістав острів Родос. Жителі вшанували Геліоса як творця острова й звели на його честь величний пам'ятник. Скульптор працював над спорудженням бронзового гіганта близько десяти років, тому не видається дивним, що 36-метрову статую Колоса Родоського сьогодні зараховано до Семи чудес світу.

Поряд із персоніфікованим Сонцем давні греки виокремлювали ще й бога сонячного світла, яким вважали Аполлона.

Японію поетично називають країною, де сходить сонце, адже це, по-перше, буквальний переклад назви цієї держави (Ніппон, або Ніхон), а по-друге, – географічно зумовлений факт. Для цієї країни сонячна символіка набирає особливої ваги, і навіть головною нагородою тут вважають орден Вранішнього сонця, а на державному прапорі присутнє символічне зображення небесного світила. Центральне місце в релігійному культі Японії відводилося Аматарасу – одному з головних божеств японського пантеону, богині-сонцю, легендарній праматері імператорського роду [7, с. 775].

На слов'янських теренах поклонялися Дажбогу та Хорсу, при чому Дажбог утілював ідею сонячного світла, а Хорс уособлював світило як таке. «У руській міфології, так само як і в міфології грецькій, – зазначає Б.О. Рибаків, – ми натрапляємо на дві форми сонячного культу: з одного боку, це своєрідний культ сонячності, “білого світла”, тепла як сезонної умови життя рослин (Аполлон), а з іншого – культ самого світила, що творить свій щоденний об'їзд чи обліт землі на конях чи лебедях (Геліос)» [16, с. 440]. Дажбог малювався у вигляді антропоморфного сонця й поставав об'єктом молитов, оскільки його вважали подателем тепла, світла та інших благ. Хорс є сонцем, але не світлом, яке воно випромінює. «Хорс пов'язаний із поняттям “кола” та “круглого”», – підкреслює Б.О. Рибаків [16, с. 440], а М.І. Костомаров пояснює значення імені божества: «Хорс із перської мови: Корш або Коршид – означає Сонце» [11, с. 225].

На мовному рівні таке обожнення теж фіксується: давньоіндійське *suar* – сонце, але й давньоіндійське *sura* – бог. У художній літературі досить часто трапляються персоніфікації, у яких сонце постає прямим об'єктом поклоніння. Наведемо кілька ілюстрацій, де на передній план майстри слова висувають прадавню віру в божественну природу сонця: «Дивлюсь я на тебе, немов на ікону, / І сонцю молюся за нас за обох» (Л.М. Талалай), «Не молюся я сонцю вночі / І тебе не благаю: вернись» (Л.М. Талалай). Як бачимо, найчастіше небесне світило сакралізується за допомогою лексеми *молитися*.

Із поширенням християнства сонце стає образом Христа й набуває статусу істини, оскільки при світлі сонця все стає яким і зрозумілим. Захід сонця символізує гнів Божий, віщує біду, страждання, смуток (яскраво такі інтенції можна простежити в «Слові о полку Ігоревім», коли раптове сонячне затемнення є своєрідною пересторогою князеві. Автор використовує цей прийом, щоб показати масштабність майбутньої трагедії). Таким чином, у християнському світогляді сонце символізує духовні та моральні цінності, як-то: справедливість, істи-

на, страждання. У спільній монографії Т.А. Космеда та Н.В. Плотнікова зазначають, що досить часто слово *сонце* на слов'янських теренах супроводжувалося епітетом *праведне*, зазначаючи, що названий прикметник найчастіше вживався в постпозиції в словосполученні, як це було притаманне романським мовам, тож дослідники роблять припущення, «що номінація *Сонце праведне* має книжкове (і навіть церковне) походження і, можливо, первісно взагалі не стосувалося сонця, оскільки католицька церква образно називала сонцем Ісуса Христа» [10, с. 130]. Отже, семантичне наповнення *сонце – правда, істина* завдячує своєму виникненню християнській релігійній традиції.

Через важливість виконуваних функцій сонце нерідко вступало в соціально-ієрархічні відносини, де йому відводили найвищу роль – воно поставало символом верховної влади, що пов'язано з яскравим світлом, блиском – емблемою царської величі: у Єгипті сонцем називали фараонів, у Японії – імператорів, на території Київської Русі – князів.

Багато народів мають традицію вважати сонце втіленням чоловічого або жіночого начала, наприклад, албанське *diell* – сонце, але тохарське *A atal* – людина, давньоанглійське *ceorl* – чоловік, людина, але ірландське *grian* – сонце, давньоіндійське *suar* – сонце, але **sor-* – жінка [12, с. 209], тож доцільним буде припустити наявність у структурі семантичної сфери СОНЦЕ – ІСТОТА ще одного наповнення: *сонце – людина* з різними варіаціями на кшталт *сонце – князь, сонце – мати, сонце – дитина* тощо. Найчастіше інтенціональне наповнення *сонце – людина* виявляється в стертих дієслівних метафорах *сонце сходить, сонце заходить, сонце сідає*: «*Сонце саме вставало, червоним заревом горіло небо*» (Панас Мирний), «*Красно грає весняне сонце на чистому небі*» (Панас Мирний), проте трапляються й авторські персоналізовані образи, у яких небесне світило може виконувати дії, притаманні людській істоті: «*І сонце ліниво грає / Під яблунею в більярд*» (Л.М. Талалай), «*Проснулось сонце і обмивало / Рум'яне личко в голубих хвилях*» (П.С. Карманський), або ж сонце «олюднюється» за допомогою порівнянь: «*І сонечко серед неба / опинилось-стало, / мов жених той молодую, / Землю оглядало*» (Т.Г. Шевченко), «*Та сонце сміється, немов Архімед, / Перевертаючи землю на осінь*» (Л.М. Талалай), «*де вперше я побачив справжнє чудо – / святковий, сонцем вишитий наряд*» (Л.М. Вишеславський). Антропоморфізується небесне світило також завдяки вживанню соматизмів та епітетів.

Цікаво простежити за аксіологічною бінарною опозицією *добро – зло*, яка чітко виформовується в міфопоетичній свідомості слов'ян при персоналізації сонця: *Узимку сонце, як мачуха: світить, та не гріє; мати в хаті – це сонце, що всіх зігріває; зимою сонце крізь плач сміється*.

Художньо-семантична сфера СОНЦЕ – ІСТОТА яскраво представлена у фольклорних текстах багатьох народів, у тому числі й слов'янських. На мовному рівні М.М. Маковським зафіксовані такі паралелі: ірландське *serrach* – жереб'я, але давньоіндійське – *surya* – сонце, ірландське *gerran* – жеребець, але ірландське *grian* – сонце, [12, с. 105]. Таким чином, художньо-семантична сфера СОНЦЕ – ІСТОТА доповнюється компонентом *сонце – тварина*.

Тісно зі сферою СОНЦЕ – ІСТОТА пов'язаний смисл СОНЦЕ – ЕМОЦІЙНИЙ СТАН, де небесне світило найчастіше реалізує найрізноманітніші семантичні наповнення: «*Душа моя сонця намріяла...*» (П.Г. Тичина),

«*Любов, мов сонце, душу зігріває*» (Н.Г. Красоткіна), «*Любов, як сонце, світу відкриває / Безмежну велич людської краси*» (В.А. Симоненко).

Після періоду міфологічних шукань настає період перших філософсько-наукових осмислень. В епоху Античності в межах піфагорійської школи виникла й розвинулася геліоцентрична система світу – уявлення про те, що центральним небесним світилом, навколо якого обертаються всі планети, є Сонце. Однак значного поширення ця теорія не набула через вплив середньовічного прагнення в центр усього поставити Землю. Повний перехід до геліоцентричної системи відбувся в епоху Відродження й насамперед пов'язаний з ім'ям М. Коперника, адже його відкриття радикально змінило астрономічну систему, розширило кордони аристотелівського космосу: «Нарешті, саме Сонце будемо вважати таким, що займає центр світу, – говорить учений, – у всьому цьому нас запевняє порядок, у якому всі світила слідуєть одне за одним, а також гармонія всього світу» [9, с. 30]. Мотивував своє твердження М. Коперник тим, що, знаходячись у центрі, «цей світильник <...> може одночасно все освітлювати» [9, с. 35]. Отже, часто можна натрапити на паралель *сонце – центр*: «*Я в центрі кола, визначенім сонцем*» (Б.І. Олійник).

Далі М. Коперника пішов Дж. Бруно, який, спираючись на космологічні уявлення Демокріта, оголосив Сонце лише однією з мільярдів зірок. Сонце, таким чином, уже не було центром універсуму, а поставало лише центром нашого світу. Отже, інфінітська космогонія дослідника прирівнювала Землю до інших планет Сонячної системи, а останню – з усією безкінечністю зоряних систем.

Цікавими постають погляди Парацельса, що репрезентують містичний напрям у філософській думці Ренесансу. Учений у своїй практиці застосовував принцип поєднання алхімії та астрономії, а також проголошував тотожність людського мікрокосму природному макрокосму. Так, серце, як центральний і життєво важливий орган, він уподібнював Сонцю, Місяць – мозку, печінку – Сатурну, нирки – Венері тощо [15, с. 281]. Отже, можна говорити ще про одне художньо-семантичне наповнення – *сонце – серце*. «Серце в народному уявленні – центр людської життєвої сили; це мовби Сонце всередині людини, – зазначає В.М. Войтович. – Променисте Сонце і палаюче серце – ці образи часто стоять поряд» [1, с. 470].

Семантична сфера СОНЦЕ – ЧАС найчастіше реалізується в мові завдяки вживанню виразів, які містять темпоральну лексику. Зазвичай такі зв'язки ґрунтуються на асоціаціях певних явищ із певним часом: *сонце високо, сонце в зеніті, сонце низько, сонце в розі, сонце закотилося, до сходу сонця* тощо. Завдяки такому розподілу можна виокремити смисли на кшталт *сонце – ранок, сонце – вечір, сонце – день*.

Висновки. Таким чином, можна стверджувати, що ядро та прядерну зону архетипного концепту СОНЦЕ формують такі семантичні сфери, як СОНЦЕ – НЕБЕСНИЙ ОБ'ЄКТ, СОНЦЕ – ЖИВА ІСТОТА, СОНЦЕ – ЧАС, СОНЦЕ – ЖИТТЯ, СОНЦЕ – ПРИРОДНІ ЯВИЩА, СОНЦЕ – ЕМОЦІЙНИЙ СТАН. Кожна з окреслених сфер має низку семантичних наповнень, які, у свою чергу, реалізуються завдяки різним мовним засобам. Перспективами дослідження може стати вивчення функціонування вербалізаторів концепту СОНЦЕ в художніх текстах.

Література:

1. Войтович В.М. Українська міфологія / В.М. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
2. Вышеславский Л.Н. Избранное: стихотворения, проза / Л.Н. Вышеславский. – К. : Этнос, 2008. – 638 с.
3. Дан Шапрія Д.Я. Ірано-славяка. Нотатки щодо іранських, слов'янських, східноєвропейських («руських»), германських, тюркських та хозарських студій / Д. Я. Дан Шапрія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://histans.com/JournALL/ruthenica/6/1.pdf>.
4. Дроботун В.М. Відображення концепту SUN у мовно-концептуальному просторі англо-індійців / В.М. Дроботун // Науковий часопис НПУ М.П. Драгоманова. – № 8. – 2012. – С. 54–60.
5. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; голов. ред. О.С. Мельничук. – К. : Наукова думка, 1982– . – Т. 5 : Р–Т. – 2006. – 704 с.
6. История Древнего мира. Древний Восток. Египет, Шумер, Вавилон, Западная Азия / А.Н. Бадаик, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. – Минск : Харвест ; М. : АСТ, 200. – 880 с.
7. История Древнего мира. Древний Восток. Индия, Китай, страны Юго-Восточной Азии / А.Н. Бадаик, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. – Минск : Харвест ; М. : АСТ, 2000. – 848 с.
8. История Древнего мира. Древняя Греция / А.Н. Бадаик, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. — Минск : Харвест, 1999. – 880 с.
9. Коперник Н.О. вращениях небесных сфер / Н.О. Коперник. – М. : Наука, 1964. – 653 с.
10. Космеда Т.А. Лінгвоконцептологія: мікроконцептосфера святки в українському мовному просторі : [монографія] / Т.А. Космеда, Н.В. Плотнікова. – Львів : ПАІС, 2010. – 408 с.
11. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія : [вибрані праці з фольклористики й літературознавства] / М.І. Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – 384 с.
12. Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: образ мира и миры образов / М.М. Маковский. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1996. – 416 с.
13. Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология : [монография] / В.Н. Манакин. – К. : Знання, 2004. – 326 с.
14. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / А. Мейе ; пер. с фрц. М. Кудрявского. – М. ; Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство. – 1938. – 510 с.
15. Парацельс. О нимфах, сильфах, пигмеях, саламандрах и о прочих духах / Парацельс. – М. : Изд-во ЭКСМО, 2005. – 400 с.
16. Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М. : Наука, 1987. – 784 с.
17. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні ; голов. ред. І.К. Білодід. – К. : Наукова думка, 1970– . – Т. 9. – 1978. – 921 с.
18. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка : в 2 т. – 3-е изд., стер. – М. : Русский язык, 1999– . – Т. 2 : Панцирь–Ящур. – 1999. – 560 с.

Слюнина Е. В. Архетипный концепт СОЛНЦЕ: лингвокультурный аспект

Аннотация. В статье рассмотрены художественно-семантические сферы и художественно-семантические наполнения концепта СОЛНЦЕ, которые в основе имеют архетипы коллективного бессознательного.

Ключевые слова: архетип, концепт, семантическая сфера, семантическое наполнение, этимологический шар, коллективное бессознательное, метафора, сравнение, эпитет.

Sljunina E. Archetypical concept SUN: linguistic and cultural aspects

Summary. In the article artistic and semantic spheres and semantic content of concept sun that has archetypes as a basis are described and characterized. In particular, emphasis is placed on the fact that the writer, using metaphors, similes, epithets and other stylistic tropes and figures, appeals to the collective unconscious – that part of the psyche that is common to all people.

Key words: archetype, concept, semantic sphere, semantic content, etymology, metaphor, simile, epithet.